

ЛЕГЕНДЫ І ПАДАННІ: ПАНЯЦІЙНА-ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ АСПЕКТ

Артыкул прысвечаны праблеме вызначэння паняццяў «легенда», «паданне» ва ўсходнеславянскай фалькларыстыцы. Аргументуецца думка пра жанравае адзінства легенд і паданняў, мэтазгоднасць іх вывучэння пад адзіным тэрмінам «легенда». Прыводзіцца ўнутрыжанравая класіфікацыя беларускіх легенд, якая выкарыстоўваецца фалькларыстамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў навуковай і вучэбнай рабоце.

Ключавыя словы: легенда, паданне, жанр, няказкавая фальклорная проза, паняцце, тэрмін.

Abstract

The article is dedicated to the problem of definition of the concepts of *legend* and *tradition* in East Slavic Folkloristics. The idea of the genre unity of legends and traditions, the expediency of their study under one term *legend* is argued. Intra-genre classification of Belarusian legends used by folklorists of the Belarusian State University in the scientific and educational work is submitted.

Keywords: legend, tradition, genre, non-fairy folk prose, concept, term.

Легенды і паданні складаюць значную частку няказкавай наратыўнай (ад фр. *narrative* – «расказаць», «апапавядаць») прозы беларускага фальклору. Між тым дагэтуль яны не сталі прадметам спецыяльнага і сістэматычнага збірання і даследавання і таму дастаткова слаба вывучаны. Найбольш складанымі пытаннямі з'яўляюцца класіфікацыя няказкавай прозы, вызначэнне паняццяў «легенда», «паданне», выяўленне жанравай спецыфікі гэтых твораў.

У 1983 г. спецыялісты беларускай Акадэміі навук падрыхтавалі і выдалі асобны том з серыі «Беларуская народная творчасць»,

прысвечаны легендам і паданням [6]. Аднак азнаямленне з яго зместам паказвае, што ў яго ўключаны не толькі легенды і паданні, але і казкі, народныя вераванні, прымхліцы (былічкі). У перавыданні гэтага тома ў 2005 годзе ва ўступным артыкуле ўзгадваецца твор Адама Міцкевіча: «У паэме “Свіцязянка” ён ўзнаўляе даўняе народнае паданне». Пасля пераказу зместу твора чытаем: «Прыгожыя даўнія легенды беларусаў натхнілі паэта таксама на стварэнне “Свіцязі”, “Гражыны” і “Пана Тадэвуша»» [7, с. 5]. Відавочна, што аўтар няўпэўнены ў вызначэнні жанраў, якія абумовілі фалькларызм твораў А. Міцкевіча. Аднак гэты факт зусім не сведчыць аб некампетэнтнасці складальнікаў, наадварот, ён якраз-такі адлюстроўвае сучасны стан вывучэння легенд і паданняў у беларускай фалькларыстыцы. А ў ёй, як і ва ўсёй савецкай і постсавецкай навуцы назіраецца блытаніна ў вызначэнні тэрмінаў «легенда» і «паданне». Аналагічныя творы могуць класіфікавацца як казка, легенда, паданне, гістарычная казка, легендарнае паданне, гістарычная легенда, казанне і інш.

Вучоныя ўжо даволі працяглы час не могуць вырашыць праблемы, па-першае, вылучэння легенд і паданняў з корпусу тэкстаў няказкавай прозы, па-другое, іх размежавання паміж сабой, па-трэцяе, унутрыжанравага падзелу. Розніца ў даследчыцкіх поглядах і меркаваннях настолькі вялікая, што іх практычна немагчыма звесці ў адзінае рэчышча. У. Я. Проп легендамі лічыць толькі творы з хрысціянскай тэматыкай (дзе распавядаецца пра бога, святых, грэшнікаў, д’ябла) [8, с. 271]. Значыць, астатнія творы – паданні? С. М. Азбелеў мяркуе, што легенды немэтазгодна звязваць толькі з хрысціянствам. Да іх ён адносіць усе апавяданні, якія адлюстроўваюць народныя вераванні. Адрозненне паміж легендай і паданнем даследчык бачыць у тым, што легенда – твор цалкам выдуманы, а ў аснове падання ляжаць рэальныя падзеі [1, с. 11–12]. К. В. Чыстоў сцвярджае, што легенда больш фантастычная па змесце, чым паданне [9, с. 50]. М. Я. Грынблат слухна заўважае, што

фантастыка не можа быць крытэрыем размежавання легенд і паданняў. Ён, у сваю чаргу, да паданняў адносіць апавяданні пра гістарычныя падзеі і гістарычных дзеячаў, а таксама апавяданні, прымеркаваныя да канкрэтных мясцовасцей (іх узнікнення і гісторыі). Усё астатняе даследчык адносіць да легенд [7, с. 21–22].

Пры рабоце з тэкстамі фальклорнай няказкавай прозы становіцца відавочна, што межы паміж легендай і паданнем, якія спрабуюць вызначыць даследчыкі, «расплываюцца». На практыцы немагчыма «вымераць» ступень «фантастычнасці» іх зместу, тым больш, што гісторыя ў народных уяўленнях міфалагізуецца, і гэты працэс адбываецца дастаткова хутка. М. Эліядэ ў сваёй працы «Міф пра вечнае вяртанне» аргументуе думку пра тое, што народная памяць здольна захоўваць гістарычныя падзеі толькі прыпадабніўшы іх да пэўнага «архетыпу», а гэта значыць ануляваўшы ўсе «гістарычныя» і «асобасныя» рысы [10, с. 45]. У народнай свядомасці і волаты, і князь Рагвалод, і святы Пётра, і дзяўчына Нара – аднолькава рэальныя асобы. І бітва з татарамі, і затапленне горада, і цуды, створаныя іконай, – аднолькава сапраўдныя падзеі. На такое стаўленне носьбітаў беларускай вусна-паэтычнай традыцыі да гістарычных падзей звяртаюць увагу і збіральнікі фальклору. Напрыклад, А. К. Сержпутоўскі адзначаў, што сапраўдныя падзеі змешваюцца ў апавяданнях беларуса з выдумкай. Нярэдка сам апавядач не ўсведамляе, дзе канчаецца рэчаіснасць і пачынаецца выдумка. Народ глядзіць на казкавыя эпизоды як на падзеі, якія сапраўды адбываліся ў жыцці.

Вывучаючы беларускія легенды і паданні, фалькларысты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта прыйшлі да думкі, што няма неабходнасці ў выкарыстанні двух тэрмінаў, таму што ў жанравых адносінах легенды і паданні адзіныя. Дастаткова аднаго тэрміна «легенда», каб абазначыць увесь матэрыял з далейшай класіфікацыяй гэтага жанру.

Супраць гэтай думкі можна прывесці наступныя аргументы.

Па-першае, этымалогія тэрміна. Лацінскае слова *legenda* літаральна азначае «тое, што трэба прачытаць». Ці карэктна выкарыстоўваць яго ў дачыненні да вялікага пласта *вусных* апавяданняў, калі ёсць добра вядомы і зразумелы тэрмін «паданне»?

Па-другое, нельга быць цалкам упэўненым, што ўсе інфарманты добра разумеюць значэнне слова «легенда». Ім нельга карыстацца падчас збіральніцкай працы. А вось тэрмін «паданне» адразу выклікае патрэбныя асацыяцыі: апавяданне аб мінулым, якое дайшло да нашых часоў ад старых людзей.

Па-трэцяе, канкрэтныя падставы для вылучэння двух асобных жанраў няказкавай прозы, адзначаныя даследчыкамі: ступень фантастычнасці зместу, прымеркаванасці падзей у паданнях да этнічнай і мясцовай гісторыі, а ў легендах – да міфалагічнай і г. д.

На карысць думкі сведчаць наступныя аргументы.

Легенда – міжнародны тэрмін шырокага значэння, які ўжываецца ў сферы фалькларыстыкі, нягледзячы на яго этымалогію.

Французскія фалькларысты называюць легендамі ўсе творы няказкавай прозы, нямецкія – любыя неверагодныя расказы. Усходнеславянскія збіральнікі і даследчыкі першай паловы XIX ст. таксама не вылучалі легенды і паданні асобна. Толькі з канца XIX ст. пачалі выказацца думкі аб існаванні двух розных праявітых жанраў. Аднак да гэтага часу даследчыкі так і не здолелі вынайсці і абгрунтаваць крытэрыі іх размежавання.

Нельга сур'ёзна ўспрымаць прапанову адносіць да легенд творы, якія пераплятаюцца з чарадзейным светам, міфатворчасцю, рэлігійнымі ўяўленнямі, маюць тэндэнцыю да выкарыстання фантастычных элементаў (ці не нагадвае гэта казкі?), а астатнія лічыць паданнямі. Існуе шмат твораў

няпэўнага тыпу. Каб выйсці з далікатнага становішча, было прапанавана пазначыць іх як легендарныя паданні [2, с. 275]. А чаму не проста легенды?

Спрэчнай уяўляецца думка пра размежаванне твораў на легенды і паданні па прыкмеце большай ці меншай ступені фантастычнасці зместу аж да яе поўнай адсутнасці (тут, маўляў, маем чыстыя паданні). Пры гэтым увесь час паказваецца, што паданні могуць утрымліваць значны фантастычны элемент. Толькі не прапануюцца тыя ўмоўныя «шалі», з дапамогай якіх можна было б узважыць *колькасць* фантастыкі і з упэўненасцю сказаць, што перад намі легенда (або паданне), ці «прыборы», якія б вызначалі *якасць* фантастыкі ў легендах або паданнях.

Не вытрымлівае крытыкі ідэя мясцовай тэматыкі паданняў. Як жанр яны быццам бы заўсёды звязаны з канкрэтнымі аб'ектамі, рэальнымі падзеямі, асобамі і г. д. Вам паказваюць камень з паглыбленнем і са спасылкай на дзядоў запэўніваюць, што гэты след пакінула Багародзіца. Як пазначыць жанр твору? Паданне, бо ёсць рэальны прыродны аб'ект у ваколіцах вёскі? Легенда, бо персанаж адносіцца да хрысціянскай міфалогіі? Камень рэальны, а змест цалкам фантастычны. І гэта далёка не адзіны прыклад.

Студэнты філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта праходзяць фальклорную практыку, і перад выкладчыкамі, якія кіруюць гэтай практыкай, стаіць задача суправадзіць іх дакладнымі ўказаннямі не толькі па збіранні, але і класіфікацыі фальклорных твораў. Тую частку фальклорнай няказкавай прозы, якую традыцыйна называюць «легенды і паданні», мы фіксуем і вывучаем, выкарыстоўваючы тэрмін «легенда».

Легендарная проза дастаткова добра адрозніваецца ад іншых частак няказкавай наратыўнай прозы – прымхлівай (прымхліцы або былічкі), рэалістычнай (вусныя апавяданні-

успаміны), смехавай (небыліцы, анекдоты). Цэнтрам сюжэтнага дзеяння ў легендах з'яўляюцца падзеі, характар наступстваў якіх з'яўляецца значным як мінімум для насельніцтва пэўнага паселішча або мясцовасці, максімум – у сусветным маштабе. Часцей за ўсё гэта ўнікальныя падзеі, наступствы якіх нельга выправіць ці змяніць, таму што яны сталі часткай устаноўленага светапарадку. Легендарным аповедам ствараецца своеасаблівая квазігісторыя, якая пачынаецца з часу стварэння зямлі і цягнецца дагэтуль, яна ўвабрала ў сябе ўяўленні народа пра сябе, сваё мінулае і эсхаталагічную будучыню.

Пытанне пра ўнутрыжанравую класіфікацыю легенд не менш складанае за вызначэнне тэрміна. Праект схемы агульнаеўрапейскага каталога легенд і паданняў, выпрацаваны Будапешцкай міжнароднай нарадай, наладжанай Міжнародным таварыствам па даследаванні народных апавяданняў у 1963 г., уключае чатыры раздзелы: 1) этыялагічныя і эсхаталагічныя; 2) гістарычныя і культурна-гістарычныя з раздзяленнем на а) узнікненне населеных месцаў і прадметаў культуры, б) казанні, звязаныя з мясцовасцямі, в) пра раннюю гісторыю, г) войны і катастрофы, д) выбітныя асобы, е) выступленні супраць парадку; 3) звышнатуральныя істоты і сілы (міфічныя) з раздзяленнем на а) лёс, б) смерць і памерлыя, в) нячыстыя месцы і прывіды, г) перасяленне духаў і іх барацьба, д) знаходжанне ў іншасвеце, е) духі прыроды, ж) духі населеных месцаў, з) пярэваратні, і) чорт, к) дэмань хвароб і хваробы, л) людзі, якія валодаюць звышнатуральнымі здольнасцямі і сіламі, м) міфічныя жывёлы і расліны, н) скарбы; 4) міфы пра багоў і герояў [3, с. 182]. Гэтая схема, на нашу думку, вельмі агульная, уключае ў сябе забабонныя апавяданні пра міфічных істот, якія мы лічым асобным жанрам – прымхліцамі (былічкамі), а некаторыя віды легенд не закранае ўвогуле.

У слоўніку навуковай і народнай тэрміналогіі «Усходнеславянскі фальклор» вылучаюцца наступныя віды легенд: 1) касмаганічныя; 2) тапанімічныя; 3) этыялагічныя; 4) этнаганічныя; 5) зааганічныя; 6) рэлігійныя; 7) гістарычныя; 8) сацыяльна-ўтапічныя і інш. [4, с. 128]. Там жа прыводзіцца класіфікацыя паданняў: 1) гістарычныя; 2) мясцовыя; 3) міфалагічныя; 4) аб засяленні і асваенні краю; 5) аб скарбах [2, с. 275].

М. Я. Грынблат сярод легенд вылучае: 1) этыялагічныя, або касмаганічныя (пра паходжанне сусвету, нябесных святіл, зямлі, чалавека, жывёл, раслін і іншых з’яў прыроды); 2) этнасацыяльныя, або гісторыка-культурныя (пра паходжанне плямён, народаў, класаў і розных сацыяльных і культурных з’яў); 3) духоўна-этычныя (пра Бога, святых, паходжанне свят, пра розныя вераванні). Сярод паданняў даследчык вылучае: 1) пра гістарычныя падзеі (войны, барацьбу народа з іншаземнымі нашэсцямі, пра эпідэміі і моры і інш.) і гістарычных асоб; 2) тапанімічныя (пра паходжанне гарадоў, вёсак, урочышчаў, рэк, азёр, каменяў, пра ўзнікненне прозвішчаў); 3) пра заклітыя скарбы [7, с. 22].

Улічваючы навуковыя напрацоўкі папярэднікаў, фалькларысты БДУ на аснове функцыянальна-тэматычнага прынцыпу стварылі ўласную відавую класіфікацыю легенд, якой прытрымліваюцца ў збіральніцкай і даследчыцкай дзейнасці. Згодна з гэтай класіфікацыяй, жанр легенды ўключае ў сябе наступныя віды:

1) *міфалагічныя* легенды з падзелам на:

- касмаганічныя (пра стварэнне свету і яго асобных частак),
- зааганічныя (пра з’яўленне жывёл, птушак, раслін),
- антрапаганічныя (пра паходжанне чалавека),
- эсхаталагічныя (пра канец свету ці яго частак);

2) *гістарычныя* легенды, у якіх падаюцца міфалагізаваныя звесткі аб этнічнай гісторыі беларусаў, аб паходжанні іх асобных

груп (напрыклад, палешукоў і палевікоў), расказваецца аб першых насельніках беларускай зямлі, гістарычных падзеях мінулых часоў, ёсць указанні на гістарычных асоб, грамадскія адносіны і г. д.;

3) *тапанімічныя* легенды, звязаныя з геаграфіяй пэўнай мясцовасці, яе памятных ландшафтных аб'ектаў, з паходжаннем гарадоў, вёсак, азёраў, рэк, урочышчаў, курганоў і іх назваў; ад гістарычных легенд яны адрозніваюцца дамінантнай мэтай: тапанімічныя легенды скіраваны на тое, каб даць гістарычнае або псеўдагістарычнае тлумачэнне паходжання назваў геаграфічных аб'ектаў;

4) *маральна-этычныя* легенды, галоўны матыў якіх – пакаранне за зло і ўзнагарода за дабро. Большая частка гэтых легенд развіталася ў рэчышчы народнай хрысціянскай культуры [5, с. 50].

На нашу думку, ужыванне тэрміна «паданне» магчыма не як вызначэнне жанру, адрознага ад легенды, а як віду легенды (гістарычнай, тапанімічнай). Гэтае пытанне патрабуе асобнага разгляду.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Азбелев С. Н. Отношение преданий, легенд и сказок к действительности (с точки зрения разграничения жанров). *Славянский фольклор и историческая действительность*. М. : Наука, 1965. С. 5–25.

2. Азбелев С. Н. Предание. *Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии*. Минск : Навука і тэхніка, 1993. С. 275.

3. Азбелев С. Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. *Русский фольклор*. М. ; Л. : Наука, 1966. Т. 10. С. 176–195.

4. Бараг Л. Г. Легенда. *Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии*. Минск : Навука і тэхніка, 1993. С. 128–129.

5. Кавалёва Р. М., Лук'янава Т. В., Дзянісенка В. С. Фальклорная няказкавая проза. Мінск : БДУ, 2012.

6. Легенды і паданні. Мінск : Навука і тэхніка, 1983.

Грынблат М. Я. Легенды і паданні. *Легенды і паданні*. Мінск : Беларуская навука, 2005. С. 5–30.

7. Пропп В. Я. Легенда. *Поэтика фольклора*. М. : Лабиринт, 1998. С. 269–300.

8. Чистов К. В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы. *Фольклор. Текст. Традиция*. М. : ОГИ, 2005. С. 44–51.

9. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. М. : Ладомир, 2000.

REFERENCES

1. AZBELEV, Sergei. Relation of Traditions, Legends and Fairy Tales to the Reality (From the Point of View of Genres Differentiation). In: Anna ASTAKHOVA, Boris PUTILOV, Vera SOKOLOVA, eds-in-chief. *Slavic Folklore and Historical Reliability: Collected Papers*. Moscow: Science, 1965, pp. 5–25 [in Russian].

2. AZBELEV, Sergei. Legend. In: Kanstantsin KABASHNIKOV, Halyna BARTASHEVICH et al., eds. *East-Slavic Folklore: Dictionary of Scientific and Folk Terminology*. Minsk: Science and Technics, 1993, pp. 275 [in Russian].

3. AZBELEV, Sergei. Problems of International Systematization of Stories and Legends. *Russian Folklore*. Moscow; Leningrad: Science, 1966, vol. 10, pp. 176–195 [in Russian].

4. BARAG, Lev. Legend. In: Kanstantsin KABASHNIKOV, Halyna BARTASHEVICH et al., eds. *East-Slavic Folklore: Dictionary of Scientific and Folk Terminology*. Minsk: Science and Technics, 1993, pp. 128–129 [in Russian]. 5. KAVALEVA, Rymma, LUKIANAVA, Tatstsiana, DZIANISENKA, Vera. *Folklore Non-Fairy Prose*. Minsk: BSU, 2012 [in Belarusan].

6. GRYNBLAT, Moisei, A. GURSKI, compilers. *Legends and Traditions*. Minsk: Science and Technics, 1983 [in Belarusan].

7. GRYNBLAT, Moisei. Legends and Traditions. In: GRYNBLAT, Moisei, A. GURSKI, compilers. *Legends and Traditions*. Minsk: Belarusan Science, 2005, pp. 5–30 [in Belarusan].

8. PROPP, Vladimir. Legend. In: Vladimir PROPP. *Folklore Poetics*. Moscow: Labyrinth, 1998, pp. 269–300 [in Russian].

9. CHISTOV, Kirill. On the Issue about the Principles of Classification of the Genres of Oral Folk Prose. In: Kirill CHISTOV. *Folklore. Text. Tradition*. Moscow: OGI, 2005, pp. 44–51 [in Russian].

10. ELIADE, Mircea. *Myth on Eternal Return*. Moscow: Ladomir, 2000 [in Russian].

SUMMARY

Legends take a significant part of the non-fairy tale narrative prose of Belarusian folklore. For a long time, scientists can not solve the problems of highlighting legends from non-fairy tale prose texts and intragenre division.

Folklorists of the Belarusian State University have created their own specific classification of legends on the basis of the functional-thematic principle, which they adhere to collecting and research activities. According to this classification, the legend genre includes the following types:

1) *mythological* legends divided into: cosmogonic (about the creation of the world and its individual parts); zoogenic (about the appearance of animals, birds, plants); anthropogenic (about the origin of man); eschatological (about the end of the world or its parts);

2) *historical* legends, which provide mythologized information about the ethnic history of Belarusians, about the origin of their individual groups (for example, Poleshuks and field workers), tells about the first population of the Belarusian land, historical events of the past years, there are indications of historical figures, social relations, etc.;

3) *toponymic* legends associated with the geography of a certain area, its memorable landscape objects, with the origin of cities, villages, lakes, rivers, tracts, mounds and their names;

4) *moral and ethical* legends, the main motive of which is the punishment for evil and the reward for good. Most of these legends are developed in line with popular Christian culture.

Keywords: legend, tradition, genre, non-fairy folk prose, concept, term.